

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Simpozijum Duhovna kultura Ilira : [Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982]: Symposium Culture Spirituelle des Illyriens

Benac, Alojz (urednik)

1984.

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/820>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

Knjiga LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 11

SIMPOZIJUM

DUHOVNA KULTURA ILIRA

[Herceg-Novi, 4—6. novembra 1982]

Redakcioni odbor:

ALOJZ BENAC, BORIVOJ ČOVIĆ I EDINA ALIREJSOVIĆ

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik

ENES EKIĆ

Sarajevo

1984

MILUTIN GARASANIN

POGREBNI OBIČAJI KOD ILIRA U RIMSKO DOBA

Na današnjem stepenu istraživanja i znanja o prošlosti nase zemlje u rimsko doba, ne malo razočarenje predstavlja skroman broj koliko-toliko pouzdanih podataka o pogrebnim običajima autohtonog stanovništva. Tim više što se kult mrtvih, s obzirom na svoj izraziti konzervatizam, s pravom smatra jednim od osnovnih pokazatelja kulturnog i etničkog kontinuiteta. Razlozi za ovakvu situaciju ne leže toliko u »nedovoljnim proučavanjima«, na koja se arheolozi po pravilu uvek pozivaju kada u svojim pokušajima sinteza dođu do odgovora »non liquet«, koliko u složenosti, kompleksnosti problema i neravnomernoj raspoređenosti proučavanja kako prostorno tako i tematski. Iako nema sumnje da je domorodačko stanovništvo Balkana, među njima i Iliri, u doba rimske dominacije sačuvalo, makar i u nešto izmenjenoj formi, deo svoje individualnosti, ipak je sigurno da je širenje vojne i administrativne uprave Carstva dovelo do bitnih promena u njihovoj socijalnoj, kulturnoj, pa i etničkoj strukturi. Osnivanje rimskih gradova, sa njihovim gradskim teritorijama, povuklo je za sobom i znatan priliv novog stanovništva, rimskih građana ili peregrina, iz raznih krajeva Carstva. Slično je i sa uvođenjem vojnih posada, osobito u ranije vreme. Otuda je i slika koju o prisustvu i ulozi domorodaca stičemo proučavanjem u velikim gradskim centrima i njihovim nekropolama u znatnoj meri zamagljena. Mnogo više valja očekivati od proučavanja domorodačkih opština, civitates peregrinae sa odgovarajućim naseljima, vici i pagi, i njihovim nekropolama, kao i od radova u nekim zabačenim municipalnim centrima provincije, npr. municipijima kod Komina, Skelana ili Visibabe. Na iskopavanjima ovakvih naselja, na žalost, nije učinjeno mnogo. Bolja je situacija sa nekropolama, iako su rezultati radova nekad i većeg obima, ostali po pravilu objavljeni samo u kratkim prethodnim izveštajima ili prilogima¹.

¹ Opšti osvrt na sahranjivanje u rimskom periodu u Jugoslaviji dao je D. Srećković, *Starinar* N. S. XIII—XIV, 1962—1963, 49—85. Celokupni materijal detaljno je obrađen i razmatran u nedavno odbranjenoj disertaciji A. Jovanovića, *Oblici sahranjivanja u doba Rimskog Carstva na teritoriji Jugoslavije* (Beograd 1982), gde je data i celokupna literatura vezana za ove probleme.

U takvoj situaciji će i naše izlaganje na ovom mestu nužno biti usmereno na izvesne relativno sigurne podatke, više na isticanje i postavljanje problema nego na njihovo konačno rešavanje.

Pre prelaska na samu postavljenu temu potrebno je podsetiti na neke rezultate jugoslovenske nauke koji su od bitnog značaja za njeno pravilno sagledavanje. To su:

1. pitanje teritorijalnog razgraničenja Ilira;
2. pogrebni običaji kod Ilira u praistorijsko doba, a posebno u vreme rimskih osvajanja.

Prvom problemu bila su posvećena tri simpozija koja je organizovao Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine². Interdisciplinarni pristup ovim pitanjima u znatnoj meri je doprineo njihovom potpunijem i pravilnijem sagledavanju. Tako se danas iz šireg okvira Ilira imaju izdvojiti, prvenstveno na osnovu arheoloških i lingvističkih istraživanja, Liburni na zapadu, a na severu Panoni sa širokim pribrežnim pojasom na desnoj obali Save, uprkos srodnosti njihove onomastike sa jednim delom ilirske (srednjedalmatinska oblast)³. Situacija Japoda takođe je manje jasna otkada su nova iskopavanja na nekropolama Like pokazala, u vreme prelaza iz bronzanog u gvozdeno doba, najpre jak uticaj panonskog područja, a nešto kasnije i gubljenje sahrane pod tumulima i prelaz na grobove sa urnama, čiji je ritual blizak onome u velikom kompleksu kulture polja sa urnama (žarnih polja, Urnenfelderzeit)⁴. Što se pak tiče Dardanaca na istoku, arheologija je pokazala da, tokom celog bronzanog doba i na prelasku u gvozdeno, njihova kultura pripada jednom velikom kompleksu koji obuhvata područje centralnog Balkana i donje Padunavlje (današnju severnu Bugarsku i Rumuniju), a koje se, u lingvističkom smislu, takođe vezuje za jednu posebnu grupaciju, Dako-Mizijce V. Georgijeva. Tek u razvijeno gvozdeno doba, u jednom delu ove teritorije (Kosovo, severna Makedonija) oseća se jače prisustvo ilirskog elementa. U rimskoj onomastici Dardani je uočljiv je i znatan udeo tračkih imena⁵.

Sahranjivanje kod Ilira u praistorijsko doba takođe je bilo tema jednog naučnog skupa koji su organizovali Srpska akademija nauka i umetnosti

² Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964; Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo (1966) 1976; Simpozijum: Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Sarajevo — Mostar 1969 (Skr. Simpozijum I—III).

³ Za Panone: Z. Marić, Simpozijum I, 177 i d. Za jezičke probleme i onomastiku R. Katičić, *ibid.* 9 i d. Ovim pitanjima posvetio je Katičić veći broj studija, ali se sintetička predstava o problemima najbolje dobija iz navedenog rada.

⁴ R. Bižić-Drechsler u: Sahranjivanje kod Ilira, Srpska akademija nauka i umetnosti i Balkanološki institut — Naučni skupovi VIII, 1976 (1979), 277 i d.

⁵ Up. posebno M. Garašanin u Cambridge Ancient history 2Ed., 1982, Chapt. 4, 163 i d., posebno 175 i d., Chapt. 14, 593 i d. Ova pitanja detaljno je obradio isti autor u svojim priložima za *Praistoriju jugoslavenskih zemalja, Tom IV-bronzano doba*. Za jezički aspekt problema V. Georgiev u *l'Ethnogenèse des peuples balkaniques*. Symposium Plovdiv 1969, Studia balcanica V, 1971 155 i d., osobito 166 i d. Za dardansku onomastiku: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, 1969.

i Balkanološki institut u Beogradu⁶. Pogrebnim običajima Ilira u praistorijsko doba posvećen je na današnjem skupu i referat A. Benca. Stoga će biti dovoljno da podsetimo samo na neke bitne momente. Tokom celog bronzanog doba, na najvećem delu šire ilirske teritorije glavni oblik sahranjivanja predstavlja sahrana u tumulima, a na jednom delu te teritorije, osobito u jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji, u znatnoj je meri prisutan i ritual kremacije. Pri tome je značajno da je spaljivanje vršeno na lomači koja se nalazi na mestu sahrane (bustum), bez obzira na to da li su spaljeni ostaci pokojnika sa darovima ostavljani na lomači (grupa Belotić-Bela Crkva), ili su po izvršenom obredu sakupljeni u urnu (zapadnosrpska varijanta vatinske grupe)⁷. Od momenta prelaska iz bronzanog u gvozdeno doba oseća se sve jača prevlast skeletnog sahranjivanja nad kremacijom. Takav je slučaj u glasilačkoj grupi i severnoj Albaniji. Na području Dalmata potpuno je preovladalo skeletno sahranjivanje u ravnim grobovima⁸. Pri tome su zanimljivi statistički podaci koje, za grobove na Glasincu, iznosi B. Čović: u periodu V—IV veka odnos kremacije i inhumacije iznosi 64%:36%, dok je u IV—III veku upravo obrnut: 35%:65%⁹. U vreme rimskog osvajanja podaci, na žalost ne sa iste teritorije, pokazuju potpuno preovladavanje skeletnih grobova. Takav je slučaj u velikoj nekropoli u Gostilju kod Titograda na teritoriji Labiata, koja sa svoje tri faze pripada vremenu kasne ilirske države (Gencije) i do prve polovine I veka a u kojoj od 131 groba nalazimo svega jedan sa kremacijom, kao i u kasnim grobovima u Hercegovini, i Viru kod Posušja (oblast Daorsa?) ili Ljubomiru, gdje je jedan od kasnih skeletnih grobova datiran novcem Balajosa¹⁰.

Treba, međutim, posebno istaći da se u gvozdeno doba ritual kremacije bitno izmenio. Spaljivanje je vršeno na izdvojenoj lomači-ustrini, sa koje su ostaci, zajedno sa kremiranim delovima pokojnikovog tela preneti u grob i tu položeni u zemlju, sa darovima i bez urne. Sem u užem području glasilačke grupe, ovakav oblik kremacije potvrđen je u monumentalnijem obliku u kneževskoj humci u Atenici¹¹. Na nekropoli u Romaji, koja se, po mišljenju nekih autora, može vezati za Autarijate, svakako samo u smislu njihovog šireg plemenskog saveza, na ovaj način su kremirani ostaci mahom prenošeni u kamene konstrukcije, koje oblikom i veličinom odgovaraju skeletnim grobovima i stoje u tradiciji kamenih grobnih konstrukcija bron-

⁶ Up. nap. 4 (Skrraćeno: Sahrnjivanje).

⁷ Za ova pitanja generalno A. Benac, u: Sahrnjivanje, 15 i d.; Za zapadnu Srbiju: M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 253 i d.; 359 i dr.; D. Garašanin, *Sahrnjivanje*, 49 i d.

⁸ M. Garašanin, *op. cit.*, 470 i d.; B. Čović, Glasnik Zemaljskog muzeja N. S. XVIII, 1963, 42 i d. (sve za glasilačku grupu). Za Delmate: Isti, *Od Butmira do Ilira*, 1976, 249 i d. Podatke o sahranjivanju daje ovaj autor i kod obrade duhovne kulture drugih plemena (*Ibid.* s. v. imena pojedinih plemena). Za severnu Albaniju: F. Prendi *Iliria III*, 1975, 111; E. Shukriu-Hoti, *Sahrnjivanje*, 115 i d.

⁹ B. Čović, Glasn. Zem. muz., loc. cit. 54 i d.

¹⁰ M. Garašanin, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (skr. God. C.B.I.) XI, 1973, 5 i d. (Gostilj). Za Vir kod Posušja: Z. Marić, Glasn. Zem. muz. N. S. XVII/1962, 63—72; za Ljubomir: Isti, Arheološki pregled 11, 1969, 42 i d.; V. Atanacković-Salčić, Tribunia 3 1977, 19 i d.

¹¹ B. Jovanović, Sahrnjivanje, 63 i d.; za glasilačku grupu up. literaturu u nap. 8.

zanog doba u delu šire ilirske teritorije¹². Konačno, u humci na Podilijaku, konstatovano je svakako ritualno paljenje vatre pored skeletnog groba. U humci je utvrđeno postojanje nekoliko takvih vatri, kao i zasipanje groba zemljom sa ostacima ovakvih ognjišta¹³.

Dok je, videli smo, u momentu rimskog osvajanja na široj ilirskoj teritoriji, prema dosadašnjim, svakako još uvek nepotpunim podacima, skeletno sahranjivanje u potpunosti dominantno, kratko vreme zatim, već početkom I veka n. e. ova je situacija bitno izmenjena. U ovo vreme opet, sa manjim i svakako uže regionalnim izuzecima, kremacija je gotovo isključiv oblik sahranjivanja, kako u velikim gradskim centrima, tako i tamo gde se još uvek sigurno može računati sa daljim životom domorodačkog stanovništva. Uprkos nesumnjivoj toleranciji koju su u momentu pokoravanja Ilira i rušenja ilirske države Rimljani pokazali prema ilirskom življu, uspostavljanjem rimske vlasti očigledno je ozbiljno dirnuto u jednu od najosetljivijih formi duhovnog života autohtonih¹⁴. Na ovom mestu nećemo se bliže zadržavati na uzrocima ovih promena. Nužno je konstatovati da promene u osnovnom obliku pogrebnih običaja i rituala, u znatnoj meri otežavaju praćenje tih običaja kod Ilira u rimskom periodu. Otuda se za njihovo utvrđivanje i osvetljavanje moramo poslužiti u izvesnom smislu propratnim pojavama pogrebnog rituala, a posebno:

1. karakterom grobnog inventara i njegovim odlikama;
2. tipovima nadgrobnih spomenika, njihovom dekoracijom i ikonografijom, kao i stilom umetničkih predstava;
3. izvesnim specifičnostima u ritualu kremacije koje se sa dovoljno sigurnosti mogu povezati sa Ilirima.

1) Svuda tamo gde se sa sigurnošću može računati sa daljim životom domorodačkog stanovništva, deo pokretnog inventara pokazuje sigurnu tradiciju domorodaca. Tako se u grobovima na vrelu Cetine i municipiju kod Komina pojavljuju urne rađene slobodnom rukom ili na sporo rotirajućem vitlu, koje stoje u tradiciji predrimskog grnčarstva. Takođe je zanimljivo prisustvo oružja u muškim grobovima, što predstavlja jednu od osnovnih karakteristika pogrebnog rituala gvozdenog doba na široj ilirskoj teritoriji¹⁵. U nekim slučajevima i raspored i broj predmeta ukazuju na staru tradiciju. Tako su u Vidošima pored urne nađena dva koplja zabodena u zemlju, što stoji u vezi sa čestim običajem stavljanja po dva koplja u ranije ilirske grobove¹⁶. Ovih nekoliko primera, kojima se, naravno, ni približno ne iscrplju-

¹² N. Đurić, J. Glišić, J. Todorović, *Romaja*, 1975, 14 i d., 30 i d. za etničku interpretaciju: *Ibid.*, 132 i d. (J. Glišić).

¹³ B. Govedarica, *God. C.B.I. XVII*, 1978, 24 i d.

¹⁴ To se jasno vidi i iz uslova koje L. Anicije diktira Ilirima posle uništenja Gencijeve države. Up. M. Garašanin, *Glas SANU. CCXC*, 1974, osob. 23 i d.

¹⁵ Detaljno obrađeno u doktorskoj disertaciji A. Jovanovića — rukopis 265 i d. (pirustski horizont), 303 i d. (srednjodalmatinski i daorsko-delmatski horizont). Up. A. Cermanović, *Arheološki vestnik XXVI*, 1975—1976, 66 i d.; Ista, *Ibid. XXV*, 1974—1975, 175 i d. (Komini); za vrelo Cetine up.: I. Marović, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXI*, 1959 (1963), 5 i d.

¹⁶ M. Mandić, *Glasn. Zem. muzeja XLVII*, 1935, 13 i sl. 3—4. Za stavljanje dva koplja u grob up. M. Garašanin, *Vesnik Vojnog muzeja JNA*. 4, 1957, 37 i d. i nap. 5. Brojni primeri u *Romaji*, *loc. cit.*, 55 i d., grob 10, 12, 13, 19 i dr.

je lista ovakvih pojava, želim samo ukazati na neke elemente pogrebnog rituala čije dalje proučavanje može biti od koristi za praćenje pogrebnih običaja Ilira u rimskom periodu.

2) Proučavanje oblika nadgrobnih spomenika, uz odgovarajuće praćenje njihovih varijanata i njihovo kartiranje, predstavlja široko polje rada za praćenje kontinuiteta ilirskog stanovništva i njegovih običaja sahranjivanja. Na tome polju učinjeni su već izvesni, delom i značajni koraci. Tako je osobito zanimljiva česta upotreba cipusa u raznim varijantama u celom ilirskom priobalskom području, kojom se posebno pozabavio D. Rendić-Miočević¹⁷. Iako je sigurno da se poreklo ovog tipa spomenika ne može tražiti kod Ilira, sam fakat njihove omiljenosti na delu ilirske teritorije ukazuje na posebnu dublju povezanost, čije razloge zasada još ne bismo mogli objasniti. Izvesne podatke pružila su, takođe, i detaljnija proučavanja oblika nadgrobnih spomenika u unutrašnjosti, na teritoriji provincije Dalmacije¹⁸. Ipak se mora istaći da se ovakvi radovi nalaze tek na početku. Njihovo intenziviranje je nužno i iziskuje poseban metodološki pristup. Svakako su ovde nužna usko regionalna istraživanja na teritorijama koje se sa izvesnom sigurnošću mogu vezati za pojedina istorijski poznata plemena, no isto tako i usko mikroregionalni pristup, kako bi se propratile sve specifičnosti i karakteristike ovakvih spomenika, njihova teritorijalna rasprostranjenost, delovanje pojedinih radionica, uzajamni uticaji i kako bi se izdvojilo ono što je sigurno lokalno i svojstveno domorocima od onog što je u potpunosti strano ili preuzeto sa strane i prilagođeno domorodačkom ukusu i shvatanjima. Isti je problem i kod ornamentike, ikonografije i stila umetničkih predstava. Dovoljno je podsetiti na ukras i motive na nadgrobnim stelama u pojedinim uže izdvojenim regijama, kao, samo primera radi, na području Municipija S kod Komina i Kolovrata¹⁹. Najzad, posebnu pažnju zaslužuju i ikonografske teme i motivi. Kao primer može se navesti predstava konjanika, česta u znatnom delu šire ilirske teritorije u rimsko doba. Već je reljef tračkog konjanika iz Buljesovca kod Vranja, posle pravilnog interpretiranja njegovog natpisa koji je posvećen »očinskom«, »praočinskom« božanstvu, pretku Tatonu (Deo Tatonī patrio), čije je ime ilirsko, pokazao da se sa takvim božanstvom-konjanikom može računati i kod Ilira²⁰. Time je, uostalom, potvrđen i tekst poznatih natpisa iz Lambeze, posvećenih Medauru, zaštitniku gradskih bedema Risinija, koji je takođe zamišljen kao konjanik čiji se opis slaže sa osnovnim tipom predstave tračkog konjanika. Široka rasprostranjenost predstave konjanika ili čoveka pored konja na nadgrobnim spomenicima teritorije od Pelagonije do Podrinja i severne Crne Gore, geografskom prostoru koji znatnim delom pripada širokoj ilirskoj teritoriji, pokazuje postojanje kulta herosa-pretka i konja kao psihopompa u ilirskim

¹⁷ D. Rendić-Miočević, God. C.B.I. XIII, 1976, 285 i d.

¹⁸ Detaljnije se ovim problemima pozabavio M. R. Vasić u svojoj neobjavljenoj disertaciji »Nadgrobní spomenici u rimskoj provinciji Dalmaciji I—IV veka« (Beograd 1973).

¹⁹ Up. npr., M. Garašanin — D. Garašanin, u: »Istorija Crne Gore I«, 1967, 221 i d. (sa ilustracijama i daljom literaturom).

²⁰ Pitanjem predstave konjanika na nadgrobnim spomenicima ove oblasti posebno se pozabavio M. Garašanin, God. C.B.I. XIII, 1976, 273 id. Up. A. Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira*, 1981, 170 i d. Za interpretaciju reljefa iz Buljesovca i njegovog natpisa up. M. Suić, *Starinar* N. S. XI, 1960, 93 i d.

verovanjima vezanim za zagrobni život. Na ovom mestu treba takođe pomenuti i česte predstave Atisa, odnosno mladičkog para na nadgrobnim cipusima Podrinja. Bez obzira na interpretaciju porekla ove predstave, njena omiljenost na ovoj teritoriji, slično omiljenosti u osnovi stranog oblika cipusa u jadranskoj priobalnoj zoni, upućuje na vezu sa domorodačkim stanovništvom, čiji dublji sadržaj još ne možemo da sagledamo²¹.

3) Kada je reč o nekim specifičnostima rituala kremacije, koje se, sa dosta razloga, mogu vezati direktno za ilirski elemenat, posebnu pažnju zaslužuju grobovi konstatovani na više nekropola nazvanih tipom Mala Kopašnica-Sase, koje nalazimo u Dardaniji, delu zapadnobalkanskog područja i Transilvaniji²². Kako je kasnije primećeno, bilo bi, u stvari, pravilnije govoriti o grobovima no o nekropolama ovog tipa.

Osnovne karakteristike tih grobova su sledeće:

A. — Spaljivanje mrtvih vršeno je na ustrini, odakle su kremirani ostaci pokojnika, zajedno sa ostacima sa lomače, prenošeni u posebno pripremljenu grobnu raku, čiji su dno i deo bočnih zidova zapečeni i u koju se stavljaju i darovi. Zapečeni zidovi i dno, svakako, ukazuju na poseban ritual purifikacije vatrom²³.

Postojanje ustrinae potvrđeno je u nekim nekropolama, kao u Sasama i Intercisi. U drugim slučajevima pogrebni ritual može se sigurno rekonstruisati na osnovu zapažanja učinjenih prilikom iskopavanja. Ukoliko bi sahrana bila izvršena na mestu spaljivanja-bustum, morala bi se iznad grobne rake nalaziti veća površina sa tragovima lomače (zapečena zemlja, karbonizirano drvo, gar). Osim toga, ako bi se raka u koju se skupljaju ili kod spaljivanja upadaju kremirani ostaci pokojnika i deo ostataka lomače, nalazila ispod bustuma, pod dejstvom visoke temperature koja se morala dostići prilikom kremacije, zidovi rake bili bi zapečeni celom visinom a kremirani i drugi ostaci ne bi ležali samo na dnu rake. Kod grobova tipa Mala Kopašnica-Sase to, međutim, nije slučaj²⁴.

B. — Prema obliku grobne rake razlikuju se dva osnovna tipa kojima se pridodaje i jedan treći (III). Ovaj, međutim, odstupa u detaljima od prva dva tipa, a takođe je raširen na daleko većem području jugoistočne Evrope te se ne može ni vezati isključivo za određenu etničku grupaciju.

Tip I — je obična četvrtasta ili ovalna raka sa ravnim dnom, koje je zapečeno, kao i deo bočnih zidova.

Tip II — u unutrašnjosti veća spoljna raka sadrži manju — unutrašnju raku koja se izdvaja jednim stepenikom (»etaž«).

Kod oba tipa dimenzije spoljne rake približno odgovaraju dimenzijama raka skeletnih grobova.

Tip III — Kod ovog tipa radi se o plitkoj, koritasto ukopanoj raki ispunjenoj na isti način ostacima sa lomače, a čiji zidovi ne moraju biti

²¹ Up. S. Kojić, *Starinar* N. S. XIII—XIV, 1962—1963, 223 i d.; Lj. Zotović, *Starinar* N. S. XX, 1969, 431 i d.

²² M. Garašanin, *God. C.B.I.* VI, 1968, 5 i d. (sa detaljnom diskusijom o problemima i literaturom).

²³ Up. osvrt na ovaj rada kod M. Babes, *Revue des études Sud-Est européennes* VIII, 4, 1970, 727 i d.; Lj. Zotović, *Arheološki pregled*.

²⁴ M. Garašanin, *op. cit.*, 6 i d.

nagoreli. Rake su raznih dimenzija, često znatno manje, i oblika, te mogu biti i kružne.

C. — Pored ovih, uvek prisutnih odlika grobova, mogu se javiti i neke druge karakteristike. Tako se grobovi mogu nalaziti pod humkama (Corabia-Alburnus Maior i Cinciș u Transilvaniji), mogu biti ograđeni ili pokriveni kamenjem (Corabia, Cinciș, Guberevac na Kosmaju, Sase). U nekim slučajevima etaž i donja raka tipa II mogu biti pokriveni delom opekama postavljenim na razne načine, između ostalog, na dve vode²⁵.

Izvesne karakteristike grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, kao, pre svega: spaljivanje na ustrini; prenošenje kremiranih ostataka i dela ostataka sa lomače u grobnu raku, gde se zajedno sa darovima postavljaju bez urne; veličina grobne rake, koja odgovara dimenzijama normalne rake kod skeletnog sahranjivanja, konačno i ritualno ispaljivanje rake kao odraz purifikacije i paljenja vatre u toku pogrebnog rituala, mogu predstavljati reminiscencije na karakteristike spaljenih grobova šire ilirske teritorije u gvozdeno doba, o kojima je bilo govora u ranijem izlaganju. Već po tim odlikama ovi bi se grobovi mogli vezati za staro domorodačko stanovništvo ovog dela Balkana. Obnovom starog pogrebnog običaja kremacije obnavljaju se i elementi njegovog rituala koji su tipični za autohtone.

Dok se sa ovom konstatacijom prirodno nalazimo u domenu hipoteze, za povezivanje grobova tipa Mala Kopašnica-Sase sa Ilirima imamo daleko sigurnijih podataka, čak i u pisanim dokumentima i spomenicima. U tom pogledu naročito treba istaći poznate tabulae ceratae iz zlatnih rudnika u Ampelum i Alburnus Maior (Corabia) u Transilvaniji, dakle iz rudarskog centra u kome je sigurno potvrđeno prisustvo grobova tipa Mala Kopašnica-Sase sa svim njihovim karakteristikama²⁶. Na ovim tabulama ilirska su imena apsolutno pretežna: od ukupno 124 ilirska imena zabeležena u Dakiji, 74 su iz Alburnus Maior i Ampelum²⁷. Pri tome je posebno značajno da se na jednoj od tabula (D.IX), koja govori o prodaji dela jedne kuće, navodi da se ova kuća nalazi u zaseoku Pirusta u naselju Alburnus Maior (quae est Alburno Maiori vico Pirsutarum). Na drugoj tablici (D.VI) pominje se kao mesto porekla jednog od ugovarača čije je ime ilirsko i koji je Pirust, Kavieretium, što je C. Daicoviciu s pravom pročitao kao K(astellum) Avieretium (Dasio Verzonis Pirusta e Castello Kavieretio). Time se potvrđuje tip naselja ilirskih domorodaca-kastel zabeležen i na poznatom natpisu iz Riječana na rubu teritorije Dokleata. (Kastellum Salthua)²⁸.

Povezivanje sa Ilirima utoliko je značajnije što se pominju Pirusti, na čijoj se teritoriji nalazio Municipium S kod Komina, u čijoj su nekropoli takođe nađeni rani grobovi tipa Mala Kopašnica-Sase²⁹. I kod drugih nekropola ovakva je veza često nesumnjiva ili, bar, verovatna. Većina grobova

²⁵ *Ibid.* (sa primerima i literaturom).

²⁶ Za ove grobove up. M. Garašanin, *op. cit.*, 11 i d.; D. Protase, *Riturile funerare la Daci și Daco-Romani*, 1971, 116 i d. Za tabulae ceratae I. I. Russu, *Inscripțiile Dacie romane I*, 1975, 165 i d. osobito 183 i d.

²⁷ D. Protase, *God. C.B.I. XVII*, 1978, 127 i d.

²⁸ I. Rusu, *op. cit.*, 226 i d. (DIX); 212 i d. (DVI5. Za interpretaciju K(astellum) Avieretium up. C. Daicoviciu, *Studii și comunicări științifice III*, 51 i d. = Dacica 1969, 325 i d. Za kastel Salthua: M. Garašanin — D. Garašanin, *op. cit.*, 173 i d.; 200 i registar s. v. Riječani.

²⁹ M. Garašanin, *op. cit.*, 9.

domorodačkog stanovništva u južnoj nekropoli Dokleje pripada ovom tipu³⁰. Nekropola u Maloj Kopašnici kod Leskovca može se vezati za ilirsku komponentu u stanovništvu Dardanije, iako je ova jače zastupljena u rimskoj onomastici zapadnog dela dardanske teritorije. Zanimljiv je, međutim, zaključak Sl. Dušanića zasnovan na imenu jednog kastela u rudarskoj oblasti Remesiane, koja se protezala daleko na jug, duž, desne obale Južne Morave, a koji se zvao Dalmatas (Proc. de Aedif. IV, 4), da je i u ovim krajevima bilo preseljavanja ilirskih rudara u vreme Carstva³¹. Pojava grobova tipa Mala Kopašnica-Sase u nekropoli u Apulumu, gde su oni koncentrisani u jednom delu groblja i u Cinciš u oblasti gvozdених rudnika Teliuc³², ne treba da nas iznenadi ako se ima u vidu da su ilirska imena, koja su poznata i iz Apuluma, po svojoj brojnosti u Dakiji na trećem mestu (4%), iza rimskih (74%) i grčko-orijentalnih (16%), a pre dačkih i keltskih (po 3%)³³. Teže je objasniti pojavu ovakvih grobova u kosmajskom bazenu, iako se, prema mišljenju Sl. Dušanića, i ovde može pretpostaviti koloniziranje ilirskih rudara u rimsko doba³⁴. Uopšte je zanimljivo da su u više slučajeva ovakvi grobovi odista vezani za rudarska naselja ili područja (Alburnus Maior, Ampelum, Sase-Domavia, kosmajski rudnici).

Treba, naravno, istaći da između grobova tipa I i II naše grupe i niza grobova u širem području donjeg Podunavlja i Trakije, u Bugarskoj i Rumuniji, postoji formalna sličnost koja u spoljnom vidu ide do identičnosti, što je i dovelo do nekih nesporazuma u njihovoj etničkoj interpretaciji. Takvi su grobovi poznati i iz Histrije, pri čemu je tip vezan za našu formu I stariji (V—IV vek), a etažni se javlja kasnije, početkom I veka n. e. Isti je slučaj i sa grobovima pod humkama tipa Cașolț-Combor u Rumuniji, kao i sa nizom grobova pod velikim humkama u Trakiji koji se datiraju od III—II veka pre n. e. (Duvanli) do u puni rimski carski period³⁵. Pomenute analogije samo su formalne, pošto je ritual sahranjivanja ovde bitno različit. Uvek je lomača na mestu samog groba ili u grobu (bustum), usled čega je i grobna raka ispaljena i mahom većih dimenzija. Tako, na primer, u jednom grobu u Mangaliji dimenzije rake iznose 4x2,50 m a u grobu u Isaccea dimenzije etaža su 3,50x2 m³⁶. Formalnu sličnost nalazimo i u kneževskom grobu pod humkom u Tarincima sa početka I v. n. e., gde, zapravo, zgrada podignuta u humci dimenzija 16,75x11 m odgovara spoljnoj raki, a unutrašnjoj raki jama koja je služila kao lomača, čije su dimenzije 7,20 m x 8,45 m³⁷. Veće dimenzije grobne rake, uostalom, uslovljene su i samim ritualom kremacije i sahranom ispod lomače koja je ovde

³⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, O. Velimirović, D. Srećević, *Antička Duklja — nekropola*, 1975.

³¹ Sl. Dušanić, *Istorijski glasnik* 1980, 1—2, 31—32.

³² M. Garašanin, *op. cit.*, 11 i d. (sa literaturom). Protase, *Riturile funerare*... 83 i d.; 90 i d.

³³ Isti, *God. C. B. I. XVII*, 127 i d. Pri tome se u Sighișoara javljaju kolonisti sa ilirskim imenima i kao zemljoradnici. *Ibid.* 130 i d.

³⁴ M. Mirković — S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure I*, 1976, 108—109 i natpis br. 122.

³⁵ M. Garašanin, *op. cit.*, 15 i d.

³⁶ *Ibid.* 20.

³⁷ M. Garašanin — D. Garašanin, *Zbornik na štipski ot naroden muzej IV—V (1964—1974)*, 1975, 193 i d. i plan II.

isključivi oblik sahrane. Tehnički je takođe naš tip II groba, pod uslovom da je izrađen u odgovarajućim dimenzijama, svakako posebno podesan za postavljanje bustuma. Ne može se isključiti da su samu formu ovih grobova nosioci sahrana tipa Mala Kopašnica-Sase preuzeli sa strane, od susednog stanovništva, ali su je upotrebili uz primenu sasvim drugog načina kremiranja.

Zasada otvoren problem u ovom kontekstu predstavljaju rani spaljeni grobovi iz Skupa, koje je Mikulić datirao u vreme I veka pre — I veke n. e., a koji formalno odgovaraju tipovima I i II u Maloj Kopašnici³⁸. Pojava ovih grobova padala bi, prema tome, daleko pre osnivanja deduktivne kolonije u Skupima. Prema karakteru njihovog inventara, Mikulčić je ove grobove vezao za Tračane, što mu daje povoda da dovede u pitanje etničku interpretaciju grobova tipa Mala Kopašnica-Sase. Pri tome, međutim, treba istaći da, ukoliko se radi o spaljivanju na mestu kasnije sahrane, bustum, što izgleda da prihvata i Mikulčić, u prilog čemu govore nagoreli bočni zidovi i činjenica da je kod grobova tipa I cela raka ispunjena ostacima sa lomače, i dalje ostaje da važi bitna razlika u obliku kremacije-na ustrini ili bustumu-i mogućnost njenog etničkog interpretiranja.

Naravno da se, pored sve vrednosti ovog kriterija, njegova primena ipak može vršiti uz kritičko sagledavanje niza drugih elemenata, kao što su teritorija na kojoj se grobovi javljaju, grobni inventar, mogućnosti sigurnijeg opredeljenja etničke pripadnosti stanovništva određene oblasti podacima pisanih dokumenata. U pograničnim zonama, gde se razni etnički elementi mešaju ili dodiruju, moglo je doći i do preuzimanja izvesnih oblika i karakteristika grobnog rituala. Primer u tome smislu predstavljaju grobovi iz Braței kod Meidiaša u Transilvaniji, koji su datirani u IV—V vek. Najveći broj grobova pripada našem tipu I; tip II konstatovan je samo u jednom slučaju, a ritualno ispaljivanje rake onako kako se javlja kod grobova tipa Mala Kopašnica — Sase primenjeno je ukupno u 77% slučajeva³⁹. Grobni inventar pokazuje međutim jaku tradiciju dačke kulture (uključujući i tzv. dačku šolju) a nema mnogo zajedničkog ni sa grobovima tipa Sint Ana de Mureș, koji se i inače jasno razlikuju po grobnom ritualu. Otuda je L. Bârz, prihvatajući kao i drugi rumunski arheolozi našu etničku interpretaciju grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, zaključila da se u ovom slučaju u toj kasnoj epohi, verovatno radi o stranoj formi rituala kremacije koju je preuzelo dačko stanovništvo⁴⁰.

Gornjim izlaganjem obuhvaćen je i prikazan izvestan broj karakterističnih elemenata, često nedovoljno teritorijalno povezanih i nedovoljno ispitanih, koji predstavljaju membra disiecta jedne velike celine čiju će

³⁸ Ovim problemom Mikulčić se posebno bavio u svom radu u: *Sahranjivanje*, 245 i d.

³⁹ L. Bârz, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V*, 1973, posebno 10 i d.

⁴⁰ *Ibid.* 85 i d.; 94. Up. 271 i d.; 276 i d.

rekonstrukciju omogućiti tek nova intenzivnija i planski usmerena istraživanja. Kako je i rečeno, problemi se mogu više sagledati i postaviti nego rešavati. Izvesne polazne tačke za proučavanje načina sahranjivanja Ilira u rimsko doba ipak sigurno postoje. Na njih smo ovom prilikom i želeli da ukažemo u nadi će ove sugestije pomoći dalju naučnu i istraživačku aktivnost u tom pravcu⁴¹.

RESUME

rites funéraires illyriens à l'époque romaine

Les rites funéraires des populations autochtones dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique, parmi lesquelles une place des plus importantes doit être attribuée aux Illyriens, restent jusqu'à nos jours insuffisamment connus et incomplètement saisissables. Fait regrettable d'autant plus que c'est précisément dans ce domaine de la vie spirituelle, conservateur par excellence, que l'on s'attendrait à trouver des traces probantes de la population ancienne de notre pays. Il va de soi que l'unification apportée par la domination romaine au culte des morts, représente un obstacle, à première vue infranchissable, pour toute étude de ce genre. C'est surtout dans les civitates peregrinae, avec leurs vici et pagi, malheureusement négligées par la recherche ainsi que dans des villes de provinces où, dans une certaine mesure l'élément autochtone réussit à conserver en partie du moins son indépendance qu'il serait possible de définir le rôle et l'apport des habitants préromains dans ce domaine¹.

L'étude du problème une fois posé implique avant tout la détermination exacte de la notion d'Illyrien, ainsi qu'une connaissance approfondie et complète des rites funéraires dans les zones géographiques qu'il est possible de leur attribuer.

C'est grâce aux efforts conjugués des linguistes, archéologues et historiens yougoslaves, qu'il nous est possible de définir à l'heure actuelle et avec plus de précision la notion d'Illyriens, assez vague à l'origine. Outre les »Illyrii proprie dicti« et dans un sens plus vaste du terme, englobant différentes peuplades étroitement apparentées par la langue et la civilisation, elle comprend actuellement avant tout les habitants de l'Albanie et du Monténégro actuel, ainsi qu'une partie de ceux de la Bosnie et du Sud-Ouest de la Serbie (Autariates). Plus à l'Ouest, sur la côte, entre Neretva et Cetina et en partie dans l'intérieur des terres, la zone dalmatique centrale, avant tout le territoire des Dalmates, a été elle aussi, rattachée aux Illyriens, malgré le rôle sensible de l'élément pannonien dans l'anthroponymie. Quant aux Pannoniens eux-mêmes et aux Liburnes voisins, la linguistique et l'archéologie s'accordent actuellement pour les séparer des Illyriens³. La situation des Iapodes et aujourd'hui moins claire qu'on ne le pensait autrefois⁴. Pour ce qui est des Dardaniens, les recherches archéologiques entreprises en

⁴¹ U svom koreferatu na ovom simpozijumu dr Ljubica Zotović takođe se osvrnula na grobove tipa Mala Kopašnica — Sase, smatrajući da se oni isključivo mogu pripisati Italicima i romanizaciji i da u njima nema elemenata za utvrđivanje etničke pripadnosti. Uticaj Italika i opšta unificiranost pogrebnih rituala koja nastaje početkom Carstva neosporne su činjenice. S druge strane, razlike u detaljima pogrebnog rituala, kao primena ustrinae ili bustuma, zajedno sa nizom pojedinih regionalnih specifičnosti, nisu delo unificiranih Italika. U tome smislu treba shvatiti i mogućnosti etničkih interpretacija. Da u njima postoje još mnoge praznine, da će se dosta toga morati dopuniti ili korigovati, svakako ne podleže sumnji. No, da praćenje momenata koji su u našem radu izneti predstavlja putokaz koji ne bi trebalo zanemariti, čini se takođe nesumnjivo.

Dardanic (Région autonome de Kosovo, Serbie du Sud et Nord de la Macédoine) ont démontré pour toute la période de l'Âge du Bronze, l'appartenance de ce territoire à un complexe de civilisation rattaché au bassin de la Morava et aux régions balkano-carpatiques, désigné par les linguistes (V. Georgiev) du nom de daco-mysien⁵. Ce n'est qu'au cours de l'Âge du Fer qu'un apport illyrien sensible peut être ressenti dans une partie de ce territoire.

Dans les rites funéraires des zones géographiques attribuées à ces Illyriens, où des tombes sous tertres funéraires sont particulièrement typiques, on constate dès les débuts de la période du bronze l'existence concomitante des rites de l'inhumation et de la crémation effectuée sur place (Bustun), les restes calcinés du corps restant éparpillés sur le bucher⁶. Ce parallélisme se maintient également avec certains changements (l'emploi d'urnes, construction de tombes à cistes de forme bien définie) tout au long de l'Âge du Bronze⁷. À la période du fer, on remarque par contre la prépondérance de plus en plus marquée de l'inhumation. C'est ainsi que dans les tertres funéraires de Glasinac, aux Vme-IVme siècle le rapport des deux rites est de 64%:36% en faveur de l'incinération, avec, aux deux siècles suivants-IVme/IIIme- une interversion de 65%:35% en faveur de l'inhumation⁸. Au cours des siècles suivants l'inhumation devient presque absolument dominante, notamment dans les tombes de Vir et de Ljubomir en Herzégovine et surtout dans la grande nécropole de Gostilj, en territoire labiate, comprenant l'espace de temps entre l'accession au pouvoir du roi Genthius (vers 180 av. n. è.) et la première moitié du Ier siècle¹². Le rite de l'incinération ne semble toutefois jamais avoir été absolument abandonné. On le retrouve entre autres dans les tumuli du groupe de Glasinac, ainsi que dans la nécropole de Romaja (Métochie, Région autonome de Kosovo)^{11, 12}. Il s'agit toutefois à cette époque d'incinérations effectuées hors de la tombe (Ustrinae), les restes de la crémation ayant été rapportés dans la fosse, parfois, comme à Romaja, dans des cistes correspondant par leurs dimensions aux tombes à inhumations. On rencontre parfois des traces de feux, représentant des restes d'un culte de purification¹³.

*

Avec l'instauration du pouvoir romain, les rites funéraires subissent un changement radical: la crémation devient absolument dominante. Le caractère dans son ensemble généralisé de l'incinération rend difficile l'établissement d'éléments caractéristiques des populations préromaines. Ce n'est que par des recherches intensives et microrégionales, qu'on devra arriver à préciser ces éléments. À observer tout d'abord le mobilier des tombes (céramique autochtone, armes) et sa répartition dans les sépultures^{15, 16}. Il en est de même de certains types de monuments funéraires et d'un nombre de motifs que l'on y retrouve. C'est ainsi qu'une forme de cipe étudiée par D. Rendić-Miočević¹⁷ sur tout le littoral albanais et monténégrin se rattache, malgré son origine étrangère, aux populations autochtones illyriennes au sens plus large de ce terme. Il en est de même des représentations de cavalier attestées sur de nombreuses stèles entre la Pélagonie et la Bosnie, illustrant le culte d'un héros cavalier paléobalkanique ou d'une divinité psychopompe. L'existence de ce culte est confirmé par le relief du type du cavalier thrace de Buljesovac portant la dédicace à Tato, deus patrius, dont le nom est considéré illyrien, ainsi que par la description de Medaurus, dieu protecteur des remparts de Risinium, fournie par les inscriptions de Lambèse²⁰. Une interprétation analogue devrait être assignée selon nous aux représentations du soi-disant Atys sur les monuments funéraires de la vallée de la Drina²¹. Finalement le style et les représentations sur les stèles et autels funéraires de Municipium S... — Komini dénotent eux-aussi un goût propre aux populations autochtones.

Parmi les formes de culte une place de première importance doit être attribuée aux tombes à incinération du type de Mala Kopašnica-Sase^{22, 23}. Celles-ci sont définies par les caractères suivants:

L'incinération a été opérée hors de la tombe sur une ustrina et les restes calcinés du défunt avec des restes du bucher transportés dans une fosse est éparpillés à son fond. Les fosses empreintent les formes suivantes: type I-fosse

à angles arrondis assez profonde, dont les dimensions correspondent à celles de fosses ou de cistes à inhumation; type II-fosse à étage, semblable par les dimensions et la forme au type I. Dans les deux types le fond et la partie inférieure des parois portent des traces de combustion, dues à l'application d'un rite de purification²⁴. Un dernier type (III) réparti sur des territoires plus étendus mais accompagnant parfois les deux précédents se distingue par ses dimensions plus petites et sa forme circulaire ou ovale en entonnoir. Dans certains cas (Alburnus Maior-Corabia et Cinciș) les tombes sont recouvertes d'un tumulus, dans d'autres encadrées d'une construction de pierres (Corabia, Cinciș, Sase, bassin minier de Kosmaj). On connaît aussi des tombes recouvertes de briques, parfois à deux versants²⁵. Comme nous le voyons certains traits de ces sépultures (crémation exécutée hors de la tombe-ustrina-, dimensions de la fosse, disposition des restes calcinés, rite de purification) correspondent aux observations faites sur les tombes préromaines dans la zone balkanique occidentale.

Des nécropoles ou des tombes isolées de ce type ont été découvertes notamment à Mala Kopašnica (Dardanie), Sase (centre minier d'Argentaria-Domavia), dans le Municipium S... à Komini, appartenant au territoire des Piruste, dans la nécropole Sud de Doclea où elles se trouvent rassemblées dans un groupe séparé, dans la région minière de Kosmaj et en Transylvanie dans le centre minier aurifère d'Alburnus Maior, dans la nécropole d'Apulum et à Cinciș²². Leur appartenance illyrienne est confirmée par les textes des tabulae ceratae d'Alburnus Maior ou 74 noms propres se rattachent aux anthroponymes dalmatiques centrales, auxquelles appartiennent aussi les noms propres du Municipium S...^{26, 27}. L'un de ces textes (DIX) mentionne en outre sur le territoire d'Alburnus Maior un vicus Pirustarum. A remarquer également l'existence d'un type d'agglomération-Kastellum, particulièrement typique de la Dalmatie²⁸.

L'apparition d'éléments illyriens en Transylvanie (Apulum, Cinciș) est confirmé par l'existence de nom propre illyrien en Dacie où ils se trouvent à la troisième place (3%), parmi les anthroponymes attestés dans la province³³. L'existence de tombes de ce type dans les centres miniers de Sase et de Kosmaj³¹, s'explique, comme du reste à Alburnus Maior par la présence de mineur illyriens ou dalmates. Il n'est pas exclu qu'une explication analogue doive être invoquée pour la nécropole de Mala Kopašnica. On connaît dans la zone minière de Remesiana, à laquelle se rattache aussi la région de Mala Kopašnica, un établissement du nom de Dalmatis (Procopé, De Aedif. IV, 4), ce qui semblerait indiquer la présence de colons venus de Dalmatie³¹.

Il est juste de préciser que des formes de tombes à première vue identiques mais devant être attribuées à d'autres éléments ethniques sont connues également sur le Bas Danube, notamment dans les nécropoles d'Histria, en Dacie (tombes sous tumuli du type Cașolt-Combor) et en Thrace, depuis le IIIe-IIe siècle av. n. è., entre autres à Duvanli³⁵. Le rite funéraire est toutefois foncièrement différent. Il s'agit ici d'incinérations sur place-bustum ou dans la fosse-même qui de ce fait comporte souvent des dimensions plus étendues³⁷.

On devra également tenir compte du fait que l'interprétation ethnique, parfois assurée ou pour le moins très vraisemblable, ne peut dans certains cas être prouvée d'après les données insuffisantes établies au cours des fouilles. C'est notamment le cas d'un groupe de sépultures de Scupi, datées du Ier au Ier siècle, et dont le mobilier se rapproche de celui constaté dans des tombes thraces³⁸. On se saurait précises s'agit-il dans ce cas du rite de l'ustrina ou du bustum. La nécropole du IVe-Ve siècle de Bratei en Transylvanie appartient par son rite funéraire et les formes de sépultures au groupe de Mala Kopašnica — Sase. Le mobilier des tombes dénote toutefois un caractère dace par excellence, où même les éléments du type Sint Ana de Mureș restent toujours rares³⁹. L'hypothèse de L. Bârzu, selon laquelle ce type de sépulture illyrien ou tout au moins balkanique au début, aurait été repris par les Daces au cours de leur longue symbiose avec l'élément étranger colonisé en Dacie, semble fournir une explication satisfaisante à ce problème⁴⁰.